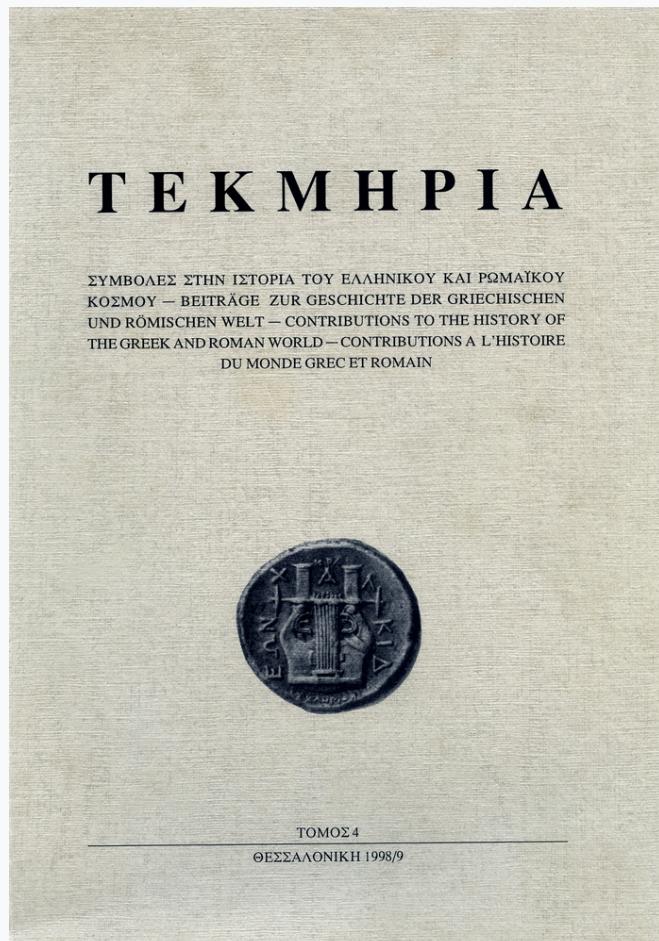

Tekmeria

Vol 4 (1998)

Ἡ ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας στὴν Ἀρχαιότητα: Νέες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές

A. Γ. KOYKOYBOY

doi: [10.12681/tekmeria.140](https://doi.org/10.12681/tekmeria.140)

To cite this article:

KOYKOYBOY A. Γ. (1998). ᩉ ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας στὴν Ἀρχαιότητα: Νέες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. *Tekmeria*, 4, 13–30. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.140>

A. KOYKOYBOY

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΝΕΕΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ*

Τό παρόν ἄρθρο¹, ἀποσκοπεῖ στήν δημοσίευση καί τόν ίστορικό σχολιασμό τεσσάρων νέων ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν γιά μέλη τῆς ἑβραιϊκῆς κοινότητας τῆς Βέροιας κατά τήν ἀρχαιότητα.

Τό καλοκαίρι τοῦ 1995 ἡ ἐκσκαφή θεμελίων σέ οἰκόπεδο τῆς Βέροιας² ἔφερε στό φῶς δύο ἐπιτύμβιες στῆλες (τίς ὑπ' ἀριθμ. 2 καὶ 3). Η ἀνασκαφή πού ἀκολούθησε ἀποκάλυψε ἐννέα τάφους καί, μολονότι εἶναι πιθανόν οἱ στῆλες νά συνδέονται μέ κάποιον ἀπό αὐτούς, κάτι τέτοιο δέν κατέστη δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεῖ³. Η τρίτη στήλη (ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1) ἦταν εὑρημα τῆς ἴδιας μέρας, ἀλλά δέν προέρχεται ἀπό τόν ἵδιο χῶρο. Βρέθηκε σέ ἀπόσταση μόλις 70 μ. ἀπό τό οἰκό-

* Θερμές εὐχαριστίες ὁφείλω στόν ἐπίκουρο καθηγητή τῆς Ἀρχαίας Ἰστορίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Παντελή Νίγδελη, τόσο γιά τήν ἀρχική του ἐνθάρρυνση νά ἀσχοληθῶ μέ τό θέμα, ὅσο καίγια τήν ούσιαστική του συμβολή σέ δόλα τά στάδια τῆς μελέτης.

1. Στό ἄρθρο χρησιμοποιοῦνται οἱ ἔξης συντομογραφίες: *CIJ*: P.J.-B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum, I: Europe*, Rome 1936, *II: Asie - Afrique*, Rome 1952, *I²*: δεύτερη ἔκδοση μέ Προλεγόμενα (Prolegomenon) τοῦ B. Lifshitz, New York 1975. *Feissel*: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIe au VIe siècle*, Paris 1983 (*BCH Suppl. VIII*). *Horst*: P.W. Van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs: An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 B.C.E-700 C.E)*, Kampen 1991. *Kant*: L.H. Kant, *Jewish Inscriptions in Greek and Latin*, *ANRW* II 20, 2 (1987), 671-713. *Schürer*²: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*: A new English Version revised and edited by G. Vermes - F. Millar - M. Goodman- P. Vermes - M. Black, Edinburgh II-III 1-2, 1986. Ἐπιγραφές Βέροιας: Λ. Γουναρούλου - M. Χατζόπουλου, *Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τ. Α'*: *Ἐπιγραφές Βέροιας*, Αθήνα 1998.

2. Τό οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Μ. Βέροου καί K. Γκρέζους βρίσκεται στήν συμβολή τῶν ὁδῶν Κυδωνοχωρίου καί Ἀσπασίας στό Ο.Τ 319, στά ΝΑ τῆς πόλης, περιοχή ἡ ὑπόσια κατά καιρούς ἔχει δώσει ἀξιόλογα ἐπιγραφικά κείμενα..

3. Γιά τό χρονικό τῆς ἀνασκαφῆς βλ. *ΔΔ50*, 1995 (ύπό ἐκτύπωση). Οἱ τάφοι πού ἀνασκάφηκαν ἀνήκουν στήν περιοχή τοῦ νοτιοανατολικοῦ νεκροταφείον τῆς ἀρχαίας πόλης, τό όποιο ἔχει δώσει κατά καιρούς τάφους ὅλων τῶν ἐποχῶν.

πεδο, μπροστά από τήν οἰκία τῆς δόδου 'Ασπασίας ἀρ. 3, πρίν αὐτή ἀσφαλτοστρωθεῖ. Τό τελευταῖο εὑρημα, ἔνας ἐνεπίγραφος κιονίσκος, βρέθηκε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1999, μόλις 25 μ. ἀπό τό οἰκόπεδο τῆς ἀνασκαφῆς⁴.

'Η ὑπαρχῇ ἐβραϊκῆς παροικίας στήν Βέροια κατά τήν ἀρχαιότητα εἶναι ηδη γνωστή ἀπό γραμματειακές και ἐπιγραφικές πηγές.

'Η μόνη γραμματειακή πηγή στήν ὅποια ἀναφέρεται ωρτά εἶναι τό γνωστό χωρί τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων τό δοποῖο ἀφορᾶ στήν ἐπίσκεψη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στήν πόλη κατά τά μέσα τοῦ 1^{ου} αἰ. μ.Χ. Στό χωρί αὐτό παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Βέροιας ἔδειξαν εὐνοϊκότερες διαθέσεις πρός στόν Ἀπόστολο ἀπό ἐκεῖνες τῶν διμοδόξων τους τῆς Θεσσαλονίκης⁵, καθώς ἐπίσης και τό ὅτι στίς συναθροίσεις τῆς συναγωγῆς παρίσταντο μέλη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, τά δοποῖα θά πρέπει νά ἀνήκαν στήν γνωστή ἀπό ἄλλες συναγωγές κατηγορία τῶν σεβομένων⁶.

'Αν καὶ οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνει τό χωρί εἶναι ἐλάχιστες, ἡ Συναγωγὴ τῆς Βέροιας θά πρέπει νά ἔταν μία ἀπό τίς πιό σημαντικές τῆς Μακεδονίας⁷, ὥστε νά ἐπιλεγεῖ ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο ὡς ἔνας ἀπό τούς πέντε σταθμούς του κατά τήν δεύτερη περιοδεία του στήν Ἑλλάδα.

4. Ὁ κιονίσκος περισυλλέχθηκε ἀπό τάφρο ἡ ὅποια ἀνοίχθηκε γιά τήν κατασκευή μικροῦ τοιχίου σέ νεόκτιστη οἰκοδομή ἡ ὅποια βρίσκεται στήν συμβολή τῶν δόῶν Κυδωνοχωρίου καὶ Κοιντούριώτη, στό ἴδιο Ο.Τ 319. Γιά τήν παραχώρηση τοῦ εὐρήματος εὐχαριστῶ θερμά τήν σινάδελφο στό Μουσεῖο Βέροιας κ. Λιάνα Στεφανῆ.

5. Πράξεις 17, 10-15: "Ἡσαν εὐγενέστεροι τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ, οἵτινες ἔδειξαντο τὸν λόγον μετὰ πάσης προθυμίας καθ' ἡμέραν ἀνακρίνοντες τὰς γραφάς εἰ ἔχοι ταῦτα οὕτως. πολλοὶ μὲν οὖν ἔξ αὐτῶν ἐπίστευσαν καὶ τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν εὐσχημόνων καὶ ἀνδρῶν οὐκ δύλιγοι. Γιά τὸν δρο "εὐγενέστατοι" καὶ τήν σημασία του βλ. F.W. Danker "Menander and the New Testament", NTS 10 (1963-64) 366-7.

6. Ι. Γαλάνη, "Ἡ συνάντηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τόν ἑθνικό καὶ τόν Ἰουδαϊκό κόσμο στόν ἑλλαδικό χῶρο κατά τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων", *Mnήμη Ι. Ε. Αναστασίου*, Θεσσαλονίκη 1992, 129-30. Γενικά γιά τό θέμα τῶν "σεβομένων-φοβουμένων" καὶ τήν συμμετοχή τους στίς ἐβραϊκές συναγωγές βλ Horst, 71, 135-37. Kant, 687-90. Ι. Γαλάνη, ὅ.π.π., 131-40. P. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor* (Society for the New Testament Studies, Monographs Series, 69), Cambridge 1991, 145-65, 179-80, 186. Γιά τήν ἴδιαίτερη θέση τῶν γιναικῶν στήν κατηγορία αὐτή, ἡ παρουσία τῶν ὅποιων τονίζεται στό ἐδάφιο πού παραθέσαμε, βλ. Schürer, 162-63.

7. Γιά τήν παρουσία ἐβραίων στήν Μακεδονία βλ. Φίλωνος, Πρεσβεία πρός Γάιον XXXVI, 281 καὶ Πράξεις ii, 9-11. Γιά τήν ἐβραϊκή κοινότητα στήν Βέροια A. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Athens 1988, 454-55. F. Papazoglou, *Les villes*

”Οσον ἀφορᾶ στίς μέχρι τούδε γνωστές ἐπιγραφικές μαρτυρίες, οἱ ὄποιες ἀναφέρονται στήν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας, αὐτές εἶναι δύο επιτύμβιες, οἱ δόποιες χρονολογοῦνται στήν ὥστερη ἀρχαιότητα καὶ ἔχουν συνταχθεῖ, ὅπως ἄλλωστε ἡ πλειονότητα τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν, στά Ἑλληνικά⁸.

Ἡ πρώτη, ἡ δόποια στήθηκε στόν τάφο κάποιας Μαρίας ἀπό τόν γαμπρό τῆς μησοκόμενον τῆς εὐεργεσίας αὐτῆς, χρονολογεῖται στόν 4^ο - 5^ο αἰ. μ.Χ. καὶ συνιστᾶ τήν πρώτη καὶ μιναδική ἐπιγραφική μαρτυρία ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀγιωτάτη συναγωγή τῆς πόλεως. Σέ αὐτήν, σύμφωνα μέ τήν ἐπιθυμία τοῦ ἀναθέτη, θά ἔπειπε νά καταβληθεῖ τό πρόστιμο σέ περίπτωση παραβίασης τοῦ τάφου⁹.

Ἡ δεύτερη,¹⁰ ἡ δόποια κοσμεῖται μέ ἑβραϊκά σύμβολα (ἐπτάφωτη λυχνία, κιτρο, κέρας, κλαδί φοίνικα, φαράσι), παραδίδει μόνον τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ τήν καταγωγή του (Ἰωσής ἀπό τήν Ἀλεξανδρεία), χρονολογεῖται δέ μέ ἐπιφύλαξη στον 5ο αἰ.¹¹.

Μέ ἔναν τόσο περιορισμένο ἀριθμό μαρτυριῶν, εἶναι εὔλογο οἱ νέες ἐπιγραφές πού παρουσιάζονται ἐδῶ νά ἀποκτοῦν ἴδιαίτερη σημασία γιάτήν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας, ἐφόσον μάλιστα ἐκτός τῶν ἄλλων παρέχονταν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τήν δργάνωσή της.

de *Macédoine à l'époque romaine*, Paris 1988 (*BCH Suppl. XVI*) 142. Ἐπιγραφές Βέροιας, 39, 46, καὶ γενικά γιά τίς παροικίες στόν χώρο τῆς Μακεδονίας Δ. Κανατσούλη, “Ἡ Μακεδονικὴ πόλις”, *Μακεδονικά 4* (1955-60) 261-64.

8. Γιά τήν χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας: *CII*¹, Prolegomenon, 24 (μέ βιβλιογραφία) καὶ LXV-LXVI. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, Synagogues of Diaspora*, New York: Pantheon 1953-1968, 122-26. Lloyd B. Urdahl, “Jews in Attica”, *SO* 43 (1968) 40-41. Horst. 22-24. Γιά τήν χρήση τῆς Ἑλληνικῆς ἀπό τούς Ιονδαίους ἀκόμη καὶ στίς λειτουργικές τους ἀνάγκες, Schürer, 142.

9. Feissel, 244-45 (= Ἐπιγραφές Βέροιας, ἀρ. 455).

10. *CII*¹, Prolegomenon, 77-78, πο 694α (= Feissel, 243. Ἐπιγραφές Βέροιας, ἀρ. 454).

11. Σέ πρωτόμερη ἐποχή (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.) ἀνήκουν ἐπιγραφικά μνημεῖα στά ὄποια ἀναφέρονται ὀνόματα σημιτικῆς προέλευσης (Μαρία, Σαμβατίς καὶ Σαμβατίων. Βλ. A. Tataki, ὅπ.π. 404 καὶ Π. Ἀδάμη-Βελένη, *Μακεδονικοί βώμοι*. Ἀδημ. Διδ. Διατριψή Θεσσαλονίκη 1996, 275-76), διστυχῶς ὅμιλος δέν μπορεῖ νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἢν τά σινηκεκρυπένα πρόσωπα ἡταν μέλη τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας, διότι στίς περιπτώσεις αὐτές δέν γνωρίζουμε παρόμονα τά ὀνόματα τῶν προσώπων. Γιά τήν σχετική ἀποδεικτική ἀξία μεμονωμένων σημιτικῆς προέλευσης ὀνομάτων ὡς πρός τήν ἐθνική ταυτότητα τῶν προσώπων πού τά φέρουν βλ. τίς ἐπιφυλάξεις τῆς ἔρευνας (Horst, 16 κ.ἔξ.). Γιά τό ὄνομα Σανβατίς βλ. *CII*¹, Proleg. 88 καὶ B. Nystrom, “A Symbol of Hope from Thessalonica”, *HThR* 74, 3 (1981) 326.

I) Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη χωρίς ἐπίστεψη ἀπό λευκό χοντρόκοκκο μάρμαρο (Άρ. εύρ. Μουσείου Βέροιας Λ 872). Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ὑψος 0,92 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,23 μ., πάχος 0,12 μ., κρόταφος 0,075 μ. "Υψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,24 μ. Ἀπό τό ὑψος τῶν 0,44 μ. καὶ κάτω ἡ στήλη εἶναι ἀδρά δουλεμένη μὲ βελόνι γιάτην ἔνθεσή της. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλη, ὑποτυπωδῶς ἐπεξεργασμένη μὲ τό βελόνι. Φέρει ἀποκρούσεις στόν ἀριστερό κρόταφο, ἐνῶ λείπει ἔνα τμῆμα ἀπό τήν πρόσθια ἐπιφάνεια ἀπό τόν δο στίχο καὶ κάτω. Ἡ λάξευση εἶναι προσεκτική καὶ τά γράμματα διμοιόμορφα κατά τό σχῆμα χωρίς συμπλέγματα. "Υψος γραμμάτων: 0,02-0,035 μ. Διάστιχα: 0,007 - 0,015 μ. Γράμματα μὲ διπλούς ἀκρόμιονες, Α μὲ τεθλαμένη ὁρίζόντια κεραία, Σ μὲ μηνοειδῆ μορφή.

Παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας (menorah)¹². Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς Ἑξῆς (εἰκ. 1):

Τάφος
Θεοδοσί-
ου Ἐβρέου
μελοπρε-
5 βυτέρου, TPI-
[...]ΓΟΥΝΙΑΣ-
ΣΤΟΥ

Στόν στ. 5 τό τελευταῖο γράμμα εἶναι χωρίς ἀμφιβολία τό ἱώτα, ἐνῷ στήν ἀρχή τοῦ στ. 6 ὑπάρχει ἔνα διάστημα 5 ἑκ. ὅπου διακρίνεται μόνο ἔνας ἀκρόμιονας καὶ πιθανόν καὶ ἔνας δεύτερος πού φαίνεται νά ἀνήκουν σέ μία ὄριζόντια κεραία, τοποθετημένη ὅμως λίγο ψηλότερα ἀπό τά ὑπόλοιπα γράμματα τοῦ στίχου. Τό γεγονός αὐτό, σέ συνδυασμῷ μέ μία ἐλαφρά κάκωση τῆς ἐπιφάνειας, πού ἵσως δρείλεται σέ rasura λόγω λάθους τοῦ χαράκτη (διπλό ταῦ); καὶ ἡ ὄπαρξη ἐνός ἀντίστοιχου κενοῦ 4 ἑκ. στό τέλος τοῦ Ἰδιον στίχου μᾶς διδηγοῦν στήν ἀποψή ὅτι δέν πρέπει νά συμπληρώσουμε κάπιοι γράμμα. "Ισως κενό διάστημα νά ὑπήρχε καὶ στήν ἀρχή τοῦ 7^ο στίχου πρίν ἀπό τό C,¹³ ἐκεῖ πού ἡ στήλη εἶναι σπασμένη, χωρίς νά μποροῦμε βέβαια νά ἀποκλείσουμετό ἐνδεχόμενο νά ὑπῆρχαν κάποια, χαμένα σήμερα, γράμματα. Πάντως πιστεύουμε πώς εἶναι σαφής ἡ προσπάθεια τοῦ χαράκτη νά τοποθετήσει στό κέντρο τῆς στήλης τούς δύο τελευταίους στίχους καὶ μέ μία αὔξηση τῶν διαστημάτων ἀνάμεσα στά γράμματα.

Ἡ στήλη, ὅπως προκύπτει τόσο ἀπό τό ἔθνικό Ἐβρέος, ὅσο καὶ ἀπό τήν παράσταση τῆς ἐπτάφωτης λυχνίας, τυπικοῦ ἐβραϊκοῦ συμβόλου,¹⁴ εἶναι μία ἐπι-

12. Γιά τήν γενικευμένη χρήση αὐτοῦ τοῦ συμβόλου βλ. Goodenough ὅπ.π. τόμ. II (The archaeological evidence from Diaspora) 6-8 καὶ γιά τήν σημασία του 136-37. Kant, 702. CII Γ² CXXVII.

13. Ἡ διττογραφία τοῦ C, ἰδιαίτερα μπροστά ἀπό σύμφωνο εἶναι σύνηθες φαινόμενο στήν Κοινή. Βλ. καὶ Horst, 27-28 καὶ A. Panayotou, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine* (IV s. a. C. - VII s. p.C.) Nancy 1990 (ἀδημ. Διδ. Διατριβή) 316-18.

14. Γιά τά κριτήρια ταύτισης τῆς ἐπιγραφῆς ὡς ἐβραϊκῆς βλ. Horst, 16-18 καὶ Kant, 682.

τύμφια ἐπιγραφή, ἡ οποία εἶχε στηθεῖ στόν τάφο μέλους τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας.

Στ. 1: Ὁ ὅρος *τάφος* ἀπαντᾶ συχνά σὲ ἑβραϊκές ἐπιγραφές τόσο τῆς Βέροιας ὥστε καὶ ἄλλων περιοχῶν.¹⁵

Στ. 2: Θεοδόσιος. Τό δνομα τοῦ νεκροῦ δέν εἶναι γνωστό ἀπό τὴν περιορισμένη ἄλλωστε ἑβραϊκή προσωπογραφία τῆς Βέροιας.¹⁶ Ανήκει στήν κατηγορία τῶν θεοφόρων Ἑλληνικῶν ὄνομάτων, ὅπως Θεόδωρος, Θεόδοτος, Δοσίθεος κ.ἄ., τά ὑποτα ἡταν ἰδιαίτερα δημοφιλῆ ἀνάμεσα στούς ἔξεληνισμένους Ἐβραίους, καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, γιά τόν λόγο ὅτι δέν ἔρχονταν σὲ ἀντίθεση μέ τά μονοθεϊστικά δόγματα.¹⁷

Στ. 3: Ἐβρέου. Στήν Ἑλλάδα τό ἐθνικό παραδίδεται μόνο μία φορά σὲ ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου,¹⁸ ὅπου ὅμως προσδιορίζει τήν συναγωγή. Ως αὐτοπροσδιορισμός νεκροῦ, ὅπως δηλαδή ἐδῶ, ἀπαντᾶ σὲ ἐπιτύμφιες ἐπιγραφές πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας¹⁹ καὶ τῆς Ρώμης.²⁰

Στ. 4: μελοπρεσβύτερος. Ὁ ὅρος αὐτός, ὁ ὅποῖος συνιστᾶ τήν πιό ἐνδιαφέρουσα πληροφορία τῆς ἐπιγραφῆς, ἀπαντᾶ, ὅσο γνωρίζω, γιά πρώτη φορά στίς ἑβραϊκές ἐπιγραφές τῆς ἀρχαιότητας. Πρόκειται γιά ἔναν σύνθετο τύπο τοῦ τίτλου πρεσβύτερος, ἀνάλογο πρός τούς τίτλους ἀξιωματούχων πού συναντοῦμε σὲ ἑβραϊκές ἐπιγραφές, ὅπως λ.χ. μελλάρχων, μελλογραμματεύς²¹ ἢ σέ παπύρους καὶ παγανιστικές ἐπιγραφές, μελλοπρύτανις, μελογυμνασίαρχος.²² Οἱ τε-

15. Bl. Feissel, 244. Γιά τήν χρήση τοῦ ὅρου στίς ἄλλες ἑβραϊκές ἐπιγραφές bl. Horst, 42.

16. Γιά τό δνομα Θεοδόσιος bl. π.χ. *CII* II, 1530 (Λεοντόπολις Αἰγύπτου) καὶ V.A. Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, Cambridge, Massachusetts 1957, τόμ. I, ἀρ. 29.8, 29.22 (πιθανότατα Ἐβραῖο).

17. Lloyd B. Urdahl, ὅπ. π., 43, N. Cohen, "Jewish Names as Cultural Indicators in Antiquity", *Journal for the Study of Judaism*, 7 (1976) 111 καὶ *CII* I, LXVII.

18. *CII* I 718: [Συνα]γωγή Ἐβρ[αιών], πρβλ. τίς ἐπιγραφές τῆς Ρώμης *CII* I 291, 317, 510, 535.

19. Ἀναφέρονται ἐνδεικτικά *CII* II 750 (Σάρδεις), 754 (Φιλαδέλφεια Λυδίας), 784 (Σελεύκεια), 793 (Κώρυκος Κιλικίας).

20. Bl. ἀντίστοιχα *CII* I 354, 370, 379, 502, 505.

21. Γιά τόν μελλάρχοντα bl. *CII* I 85, 325, 402, 483, 284, 457 (ὅλες ἀπό τήν Ρώμη) καὶ γιά τόν μελλογραμματέα *CII* I 121 (ὅπου μάλιστα τό πρώτο συνθετικό γράφεται μέ ἔνα λόπως στό δικό μας παράδειγμα) καὶ 279 (ἐπίσης ἀπό τήν Ρώμη). Γιά τήν σημασία τῶν ὅρων αὐτῶν bl. *CII* I LXXXIV, LXXXIX. Schürer, 100 καὶ Kant, 695.

22. Bl. ἐνδεικτικά: μελλοπρύτανις: *Eph* 105.1.4. *POxy* 1414.24, 2110.4, 3186.4.13 μελλογυμνασίαρχος: *POxy* 3992.26. *POxyHels* 15.6. *PLond* 1166.4. μελλοπρόεδρος: *PGiss* 54.6.

λευταίες περιπτώσεις ἐπιτρέπουν τό συμπέρασμα ότι ο τίτλος τῆς ἐπιγραφῆς σημαίνει αὐτόν ό όποιος ἔξελέγη στό ἀξιωμα τοῦ πρεσβύτερου καί πρόκειται νά το ἀσκήσει τό ἐπόμενο ἔτος (λατ. *designatus*). Βάσει αὐτοῦ θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ ότι στήν ίσωδαύκη κοινότητα τῆς Βέροιας τήν ἐποχή τῆς ἐπιγραφῆς ὑπῆρχε ἓνα σῶμα πρεσβυτέρων μέ αίρετά μέλη, τό όποιο εὐλόγως θά διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στήν διοίκηση της.

Ἄν ἔξαιρέσει κανείς τήν ἐπιγραφή ἀπό τήν Θεσσαλονίκη,²³ ή όποια δέν είναι βέβαιο ἄν ἀφορᾶ κάποιον Ἐβραῖο, ό όρος πρεσβύτερος μαρτυρεῖται, από ὅσο γνωρίζω, γιά πρώτη φορά στήν Μακεδονία στήν παροῦσα ἐπιγραφή. Στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα τόν συναντοῦμε δύο φορές: σέ ἐπιγραφή τοῦ 3^ο αι. μ.Χ. ἀπό τήν Σάμο²⁴ καί στήν Κρήτη, ὅπου μάλιστα ἀποδίδεται σέ γυναικα (πρεσβυτέρα).²⁵ Στήν Ἀνατολή δύος ἐμφανίζεται μέ μεγάλη συχνότητα σέ περιοχές ὅπως ή Μ. Ασία, ή Παλαιστίνη καί ή Συρία,²⁶ σέ ἀντίθεση μέ τήν Ρώμη, ὅπου ἀπαντᾶ μόνο μία φορά.²⁷

Οί πρεσβύτεροι είναι ἀξιωματοῦχοι τῆς σιναγωγῆς, οί όποιοι σύμφωνα μέ τόν L. Robert σχηματίζουν τό Συμβούλιο τῶν Πρεσβυτέρων, τό ἀνώτατο δηλαδή συλλογικό ὅργανο τῆς Κοινότητας.²⁸ Τόσο γιά τά καθήκοντα τῶν Πρεσβυτέρων ὅσο καί γιά τήν φύση τοῦ ἀξιώματος ἔχουν διατυπωθεῖ ὡς σήμερα μόνον ὑποθέσεις. Παλαιότεροι ἐρευνητές²⁹ προσπαθώντας νά ἔξηγήσουν τήν μία, καί μάλιστα ἀποσπασματική, ἐμφάνιση τοῦ ὄρου στό πλούσιο ὑλικό τῆς Ρώμης ἔξ-

23. Feissel, 111-12.

24. G. Dunst, "Eine jüdische Inschrift aus Samos", *Klio* 52 (1970) 73-78 (= *CJ* I² 731f).

25. A.C. Bandy, *Hesperia* 32 (1963) 227-28. Μεταξύ τῶν εἰδικῶν δέν ὑπάρχει διμοιρωνία ώς πρός τό ἄν όρος πρεσβυτέρου δηλώνει πράγματι ἀξιωμα. Μερικοί μελετητές (βλ. Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, 181) πιστεύουν εἴτε ότι ἀναφέρεται σέ γυναικα πρεσβυτέρουν, εἴτε ότι είναι τιμητικός τίτλος γιά ὑπηρεσίες πού προσέφερε στήν κοινότητα ἢ ότι σέ όρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἔνδειξη ἡλικίας. Ἀντίθετα οι Trebilco 111-14, Horst 106-7 καὶ Kant, 698 δέχονται ότι πρόκειται γά ἀξιωμα.

26. Βλ. *CJ* II 739 (Σμύρνη), 790 (Κάρδικος), 792 (Κιλικία), 800 (Βιθυνία), 803 (Ἀπάμεια Σιρίας), 829 (Δούρα-Ἐνδρωπός), 931 (Jaffa), 1137, 1277 καὶ 1404 (Παλαιστίνη). *BCH* 1934, 379, v. 44 (Καρία).

27. Βλ. *CJ* I² 378. Γιά ἄλλες μαρτυρίες ἀπό τό δυτικό τμῆμα τῆς ωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας βλ. *CJ* I² 595 (Venosa), 650c, 650d (Κατάνη), 653b (Σικελία), 663 (Ισπανία).

28. L. Robert, *RPh* 1958, 41-42, ὅπου καί ή παλαιότερη βιβλιογραφία καί *BE* 1958, 563.

29. Βλ. J. Juster, *Les juifs dans l'Empire Romaine I*, New York 1914, 440 κ. ἕξ. καί ὑποσημείωση όπου ή παλαιότερη βιβλιογραφία, ή όποια δυστυχῶς δέν μοῦ ήταν προστή. Τίς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν σημαρχίζεται ἐν μέρει καί ο Schürer, 102.

φραζαν ἀμφιβολίες γιά τό ἄν σέ ὅλες τίς παραδίδομενες περιπτώσεις ἔχουμε νά κάνουμε μέ πραγματικό ἀξίωμα. Ἐτοι δισμένοι ὑπέθεταιν ὅτι εἴτε ἀποτελοῦσε τιμητικό τίτλο πούν ἔφεραν πρόσωπα τά ὁποῖα ἀσκοῦσαν ἐπιφροή στήν κοινότητα ἔξαιτίας τοῦ κοινωνικοῦ κύρους τους εἴτε ἐπρόκειτο γιά ἀναφορά στήν ἡλικία και σήμαινε ἀπλῶς γέροντες. Ὁ Frey μάλιστα ὑποθέτει ὅτι ἐνδέχεται στήν Ρώμη τά μέλη τοῦ Συμβουλίου νά ὀνομάζονταν ἄρχοντες, δρος πολύ συχνός στίς ἐπιγραφές.³⁰ Ἀλλοι ἀντιθέτα, ὅπως ὁ Juster και ὁ Lifshitz,³¹ κλίνουν περισσότερο στό νά δεχθοῦν ὅτι πρόκειται γιά ἀξίωμα.

Μέχρι σήμερα δέν γνωρίζαμε ἐπίσης τίς διαδικασίες μέ τίς ὄποιες συγκροτοῦνταν τό Συμβούλιο τῶν Πρεσβυτέρων. Ὁ Frey³² πιστεύει ὅτι σχηματίζόταν ἕνα σῶμα ἀνάλογο μέ τήν Sanhédrin τῆς Ἱερουσαλήμ και πιθανολογεῖ ὅτι προέκυπτε μετά ἀπό ἐκλογή γιά σιγκεκριμένη θητεία (1-5 χρόνια, μέ δικαιώματα ἐπανεκλογῆς).³³ Ὅσον ἀφορᾶ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου, εἶναι φυσικό ὅτι θά ἦταν ἀνάλογος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς.³⁴

Στ. 5-7: ΤΡΙΤΟΥΝΙΑΚΚΤΟΥ

Παρά τό γεγονός ὅτι στούς στίχους 5-7 τά γράμματα παραδίδονται εὐκρινῶς, ἡ λέξη, ἀπό τόν λεξικογραφικό ἔλεγχο πούν ἔγινε, δέν μαρτυρεῖται σέ γραμματειακές, ἐπιγραφικές ἢ παπυρικές πηγές, οὔτε φαίνεται νά ἀποτελεῖ Ἑλληνική ἀπόδοση λατινικοῦ ὄρου.

Ἐάν τά γράμματα ἀνήκουν σέ μία λέξη, τότε ἵσως πρόκειται γιά προσδιορισμό ἐπαγγέλματος (πούν ἀναφέρεται μετά τήν δήλωση τοῦ ἐθνικοῦ και τοῦ ἀξιαμάτος) σέ γενική πτώση,³⁵ ἐφόσον ἡ κατάληξη -στης θυμίζει ἐπαγγελματικούς συλλόγους (λ.χ. καιροδαπισταί, σ[πα]τοληασταί).³⁶ Καθώς δημιουργή δέν

30. Juster, ὅπ.π. 440. Lifshitz, *CII*¹² Proleg. 52.

31. *CII*¹² LXXXV-LXXXVII.

32. Κατ' ἀναλογία πρός τήν ἐσωτερική δργάνωση τῶν ποικίλων ἐπαγγελματικῶν και λατρευτικῶν συλλόγων πούν ἐμφανίζονται στήν πολυεθνική κοινωνία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. Frey, *CII*¹², LXX. Ἐκτός ἀπό τόν Frey, ἐπίδραση ἀπό τό γενικό πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἐνώσεων στήν δργάνωση τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων βλέπουν και ὁ Trebilco, ὅπ.π., 114, 167-170. Kant, 140, 694. Schürer, 87-88, 91, 103 και Horst, 96.

33. Juster, ὅπ.π., 440 κ.ἔξ. Σχετικά μέ τήν μεγάλη ἑβραϊκή κοινότητα τῆς Ἀλεξάνδρειας γνωρίζουμε ὅτι εύχε 71 πρεσβυτέρους.

34. Γιά τήν δήλωση ἐπαγγελματικῶν ὀνομάτων κιρίως στίς ἐπιτύμψιες ἐπιγραφές βλ. Kant, 677. Horst, 99-101.

35. Γιά τήν συμμετοχή Ἐβραίων σέ ἐπαγγελματικούς συλλόγους βλ. Horst, 86. Schürer, 96-97. Kant, 690, 698.

μαρτυρεῖται, ἡ ἐκδοχή αὐτή παραμένει μία ἀπλῆ ὑπόθεση.³⁶

Στό ΐδιο ἀδιέδοξο διδηγούμαστε καὶ ἂν θεωρήσουμε ὅτι τά γράμματα ἀνήκουν σὲ δύο λέξεις, ὅποτε καὶ πρέπει νά δεχθοῦμε τήν πιθανότητα ὑπαρξῆς γραμμάτων πρὸν ἀπό τήν κατάληξη -στου. Μία ὑπόθεση εἶναι ἡ λέξη τριτουνία νά εἶναι ἔνας ἀμάρτυρος ὄρος ἀντίστοιχος μὲ τήν δεκανία³⁷ καὶ νά ἀκολουθοῦνται ἔνα ἀξίωμα ἡ ἔνα ἐπίθετο, π.χ. [ἀναγνώ]στου, [φροντι]στοῦ, [πι]στοῦ, [σεβα]στοῦ, [χρο]νο[στο]ῦ.³⁸ Ο χῶρος ὅμως δέν ἐπαρκεῖ γιά τίς περισσότερες ἀπό τίς προτεινόμενες συμπληρώσεις.

Καθώς οἱ παραπάνω ὑποθέσεις εἶναι λίγο πολύ προβληματικές, πιστεύουμε πώς τό πιθανότερο εἶναι νά πρόκειται γιά κάποιον ἀμάρτυρο ὄρο.

2) Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη ἀπό δύο συνανήκοντα τμήματα πού λείπει ἡ ἄνω ἀπόληξή της. Ἀρ. ενδ. Μουσείου Βέροιας Λ 873. Ή ἐπεπίγραφη ἐπιφάνεια βρίσκεται σέ χαμηλότερο πεδίο καὶ πλαισώνται ἀπό τίς τρεῖς σωζόμενες πλευρές, δηλ. κάτω, αριστερά καὶ δεξιά, ἀπό ἀπλῆ ἐπίπεδη ταυνία πλ. 4 ἑκ. Η ταυνία φέρει ἀρχετές ἀποκρούστεις, ἰδιαίτερα κάτω καὶ ἀριστερά. Η πίσω ὅψη εἶναι ἀπλά ἔχοντροισμένη μέ τό βελόνι. Διαστάσεις: Μέγιστο σωζόμενο ὕψος: 0,65 μ. Μέγιστο σωζόμενο πλάτος: 0,40 μ. Πάχος: 0,05 μ. Πλάτος ἐπεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,30 μ. Σωζόμενο ὕψος ἐπεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,15 μ. Διαστάσεις γραμμάτων: 0,018 - 0,035 μ. Διάστιχα: 0,008 - 0,02 μ. Στόν στίχο 1 διακρίνεται ἡ κάθητη κεραία τοῦ Ρ. Τά γράμματα μέ μικροὺς ἀκρέμονες, τά στρογγυλά ψηφία μικρότερα ἀπό τα ὑπόλοιπα. Τό Α εἶναι μέ τεθλασμένη ὁρίζοντια κεραία.

Σώζονται 3 ἀκέραιοι στίχοι καὶ τμῆμα ἐνός τετάρτου στό ἄνω μέρος της (εἰκ. 2-3):

ca.6 προφερέ-
<ο>τατος ὑμνοις.
Ἐβρέων γέρας.
ἐνθάδε κῆτε

36. Ὅτι πράγματι πρόκειται γιά λέξη πού δηλώνει ἐπάγγελμα, θά μποροῦσε κανείς νά υποθέσει ὅτι δὲ Θεοδόσιος ὑπῆρξε μέλος ἐνός ἐπαγγελματικοῦ συλλόγου πού ἀσχολούνταν μέ τήν τριβήν τῶν σιτηρῶν καὶ ὅτι ἡ λέξη εἶναι ἀπόδοση τοῦ λατινικοῦ ὄρον *tritura* (= τριβὴ σιτηρῶν), μία ἀποψή ἡ ὁποία προϋποθέτει τήν σύγχυση μεταξύ τῶν γραμμάτων νῦ καὶ ὁρ.

37. Βλ. ἐπιγραφὴ ἀπό τήν Αφροδισιάδα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. J. Reynolds - R. Tannenbaum, Jews and Godfearers at Aphrodisias. Greek Inscriptions with Commentary. *PCPhS* Supplementary Vol. 12 (1987) Cambridge Philological Studies, 28-30, 34, 37-38, ὅπου ἀναφέρεται ὁ ὄρος δεκανία (= ὅμαδα τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας μέ 18-19 μέλη, σπουδαστές τοῦ Νόμου), Trebilco, ὥπ.π., 107-108.

38. Βλ. Horst, 63 καὶ *CII*¹² Proleg. 731e (Ρόδος).

Παρά τὴν ἀποσπασματική μιօρφή της ἡ ἐπιγραφή, πού σώζει μέρος ἐνός, ὅχι ἀλάνθαστου, δακτυλικοῦ ἔξαμετρου, ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν εὐάριθμων ἔμμετρων ἑβραϊκῶν ἐπιγραφῶν.³⁹

Στὸ ἀπότιμημα τῆς ἐπιγραφῆς πού λείπει, θά ἀναφέροταν τὸ ὄνομα τοῦ νεαροῦ σὲ ὄνομαστική, ὥπως δηλώνει τὸ ἐνθάδε κτῆτε τοῦ τελευταίου στίχου.⁴⁰

Στ. 1-2: Ἡ μοναδικὴ δινατὴ συμπλήρωση εἶναι ὁ ὑπερθετικός βαθμός τοῦ ποιητικοῦ ἐπιθέτου προφερῆς, -ές, μέ τὴν σημασία αὐτοῦ πού προέχει, πού ὑπερέχει, πού ὑπερτερεῖ ὡς πρός κάτι. Ἡ χρήση τοῦ ἐπιθέτου στίς ἐπιγραφές τῶν Ἐβραίων μαρτυρεῖται γιά πρώτη φορά ἐδῶ, ἀπό ὅσο τουλάχιστον μπρόστα νά ἐλέγχω.⁴¹ Ἄξιζει ἐπίσης νά ἐπισημάνουμε ὅτι τό ἐπίθετο παραδίδεται καὶ σέ ἔμμετρες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἐθνικῶν.⁴²

ῦμνοις: Ἡ λέξη ὕμνος χρησιμοποιεῖται ὡς τεχνικός ὄρος, μέ τὴν ἔννοια τῶν ψαλμῶν πρός τὸν Θεό, οἱ ὅποιοι γνωρίζουμε ὅτι ψάλλονταν στὸν Ναό τῆς Ιερουσαλήμ.⁴³ Γιά τὶς Συναγωγές τῆς Διασπορᾶς οἱ σχετικές μαρτυρίες εἶναι ἐλάχιστες καὶ χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, γιά μία ἐπιτύμβια στήλη ἀπό τὴν Ρώμη, ὅπου ἀναφέρεται ἔνας ψαλμωδός⁴⁴ καὶ τὴν περίφημη ἐπιγραφή ἀπό τὴν Ἀφροδισιάδα, ὅπου γίνεται

39. Ἀπό τὶς συνολικά 16 ἔμμετρες οἱ 13 ἔχουν βρεθεῖ στὴν Αἴγυπτο: *CIL II* 1451, 1489, 1490, 1508-13, 1522, 1530 καὶ *CPJ III* ἀρ. 1530a, 1539, οἱ 2 στὴν Παλαιστίνη: M. Schwabe - B. Lifshitz, *Beth Shecarim II - The Greek Inscriptions*, Jerusalem 1967, ἀρ. 127, 183, καὶ μία στὴν Ἑλλάδα (Λάρισα) *CIL I²*, 701. Ἡ ἐπιγραφή *CIL I²* 476 ἀπό τὴν Ρώμη εἶναι τὸ μοναδικό παράδειγμα στὰ λατινικά. Οἱ W. Horbury - D. Noy, στὴν συλλογή *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt*, Cambridge 1992, περιλαμβάνουν καὶ δύο ἐπιγραφές (ἀρ. 23, 141) γιά τὶς ὅποιες ἀμφισβητεῖται ἂν εἶναι ἑβραϊκές.

40. Horst, 44.

41. Σύμφωνα μέ τὸν λεξικογραφικό ἔλεγχο πού ἔγινε· βλ. καὶ Horst, 64-65.

42. Βλ. *SEG* 40, 956 II A 13 (Ἡράκλεια Λάτμου): δὅς γένει ἡδὲ βίου τάξει προφερέστατός ἐστιν. W. Peek, *Griechische Vers-Inscriptions I. Die Grab-Epigramme*, Berlin 1955, 403 ("Ωστια"): ἐνθάδε Νεῖλος | κεῖται ἀνὴρ προφερέστατος | ἀνδρῶν. Peek 1404 (Τραχωνῖτις): χαῖρε καλή, πασῶν προφερέστατη εὗνεκε πάντων. Peek 1732 (Νέα Ἰσαυρα): ἡρώων πάντων "Ὕλας προφερέστατος ήε[ν]. *IG* 12, 5, 678 (Σῦρος): οὕνεκα δὴ σοφίῃ τε σωφροσύνῃ τε [νόῳ τε] | πουλύ τι πασῶν προφερεστάτη ἔσκε [γυναικῶν].

43. Γιά τοὺς λειτουργικοὺς ὕμνους καὶ τὴν ἑβραϊκὴ μουσικὴ στὴν Ιερουσαλήμ, καθὼς καὶ γιά τοὺς ὕμνογράφους, ὕμνωδους καὶ ὕμνολόγους, ψαλτωδούς, ἵεροψάλτες, κιθαρίστες καὶ ὕμνωδούς στὶς γραμματειακές πηγές βλ. Juster I, ὥπ.π., 324, 368 καὶ Schürer II, 289-290.

44. *Riv. Arch. Chr.* 52 (1976) 19: ἐνθάδε κ(εῖ)τ(αι) Γαΐανός γραμματέονς ψαλμωδός φιλόνομος. Ἐν [ε]ἰρήνῃ ἡ κοίμ(η)σις αὐτοῦ.

λόγος γιά κάποιον Βενιαμίν ψαλμο(λόγον);⁴⁵ “Οσον ἀφορᾶ τὸν Ἑλλαδικό χῶρο
ἡ σχολιαζόμενη ἐδῶ ἐπιγραφή συνιστᾶ τὴν πρώτην καὶ μοναδικὴν μαρτυρίαν καὶ,
μιολονότι τὸ νόημα τῆς χρησιμοποιούμενης περίφρασης δέν εἶναι ἀπόλυτα σα-
φές, μποροῦμε νά ποθέσουμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ κάποιον ὑμνωδό, τοῦ
ὅποιου ἔξαιρονται οἱ ἴδιαιτερες ἵκανότητες. Τὴν ὑπόθεση αὐτήν ἐνισχύει ἔμμεσα
τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐπιτύμβιό του εἶναι ἔμμετρο, τὸ δεύτερο στὸν Ἑλλαδικό χῶρο
γιά μέλος ἐβραϊκῆς κοινότητας.”⁴⁶

Στ. 3: γέρας. Η λέξη γέρας γνωστή ἡδη ἀπό τὸν “Ομηρο”⁴⁷ ἀπαντᾶ μὲ μεγάλη
συχνότητα σὲ ἐπιτύμβια (παγανιστικά καὶ χριστιανικά) ἐπιγράμματα,⁴⁸ μὲ τὴν
ἐννοια τῶν τελευταίων τιμῶν ποὺ ἀποδίδονται στούς νεκρούς. Ως τέτοιες ἐννο-
οῦνται καὶ ὁ τύμβος, ἡ στήλη, ὁ τάφος ἢ ὁ ἀνδριάντας⁴⁹ πού προσφέρονται στὸν
νεκρῷ ὡς “ἀμοιβή” γιά τὰ ὅσα ἔπραξε ἐν ζωῇ καὶ πολλές φορές τὸ ἐπιγραμμα
κλείνει μὲ τὴν τυπική ὁμηρική φράση τὸ γάρ γέρας ἐστὶ θανόντων. Στὴν περί-
πτωσή μας φαίνεται πώς αὐτές οἱ τελευταῖς τιμές ἀποδόθηκαν ἀπό τοὺς
Ἐβραίους σὲ ἔνα ἔξεχον μέλος τῆς κοινότητάς τους.⁵⁰

Στ. 4: ἐνθάδε κίτε: ἐκφραση πού χρησιμοποιεῖται καὶ σὲ ἄλλες ἐβραϊκές ἐπι-
γραφές.⁵¹

3) Ἄνω τιμῆια ἐπιτύμβιας στήλης πού σώζει ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα μὲ ἐβραϊκά σύμβολα. Πρό-

45. J. Reynolds - R. Tannenbaum, ὅπ.π., 9, 46 καὶ ὑποσ. 161, ὅπου ἐκτενής συζήτηση γιά
τὸ πρόβλημα τῶν ψαλμῶν στίς Συναγωγές τῆς Διασπορᾶς.

46. Γιά τὸ ἄλλο ἔμμετρο ἐπιτύμβιο ἐνός μέλους τῆς ἐβραϊκῆς παροικίας τῆς Λάρισας
βλ. *CJL*² 701, πρβλ. Horst, 147-48.

47. Ἰλ. 16, 457 καὶ 6 φροές ἀκόμη.

48. Peek, ὅπ.π. 156, 255, 279, 306, 427, 484, 659, 681, 726, 747, 767, 881, 1029, 1040,
1075, 1141, 1145, 1168, 1319, 1325, 1428, 1440, 1547, 1697, 1720, 1727, 1764, 1839, 1907,
1919, 1990, 1999, 2001, 2035, 2061. E. Bernard, *Inscriptions métriques de l'Egypte gréco-
romaine*, Paris 1969, ἀρ. 5, 27, 38, 64, 123, 124. AE 1923, 138, 370. *IGVII* 53 καὶ 2544. AE
1905, 202. *IGIX* 881. Μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἀνταμοιβῆς, τοῦ διόροιν, αὐτοῦ πού ἀναλογεῖ ὡς
βροβείου παροιωσάεται καὶ σὲ ἄλλα κείμενα βλ. B. Ἀλλαμανή, “Ἀπόλλων, Ἀσκληπιώ,
Ὑγεία”, *ΑΔ* 39 (1984), Μελέτες 213-14.

49. Τὴν σημασία αὐτήν ἀποδίδει στὸν ὄρο γέρας ὁ D. Feissel, “Notes d'épigraphie
Chrétienne (VII)”, *BCH* 108 (1984) 548-58 ἐρμηνεύοντας μάλιστα ἀντίστοιχα ἐπιγράμμα-
τα ὡς τιμῆια.

50. B. Peek, ὅπ.π., 726 (Φιλιππούπολη): φιλῆς Εἰμόλποιο <λ>αχών γέρας καὶ 1907
(Μεδιόλανο): ἡ δὲ πόλις τὸ γέρας.

51. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα βλ. *CJL* II, 925, 931, 948, 1117, 1119. Ἐπίσης Horst, 25
καὶ Kant, 679-80.

κείται γιά παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας ἡ ὅποια πλαισιώνεται ἀριστερά ἀπό κίτρο (ethrog-cédrat) και δεξιά ὑπό κλαδί φοινικιάς (loulab), τυπικά ἐβραϊκά σύμβολα ποί συναντούνται σέ πληθος ἐπιτυμψίων.⁵² Λρ. εύρ. Μουσείου Βέροιας Λ 874. Μέγιστο σοζόμενο ὑφος ἐπιγραφής: 0,265 μ. Μέγιστο σοζόμενο πλάτος (στό ἀπότομα): 0,12 μ. Υψος γραμμάτων: 0,034 - 0,038 μ. Διάστιχα: 0,02 - 0,025 μ.

Ἄπο τήν ἐπιγραφή σώζονται δυστυχῶς ἐλάχιστα γράμματα (εἰκ. 4):

ο]υ μη[μόριον]

] Θ[

Ἡ κατάληξη -ου πρέπει νά ἀνήκει στήν γενική ὀνόματος τοῦ νεκροῦ, ἐνῷ ἡ ἀρχὴ τῆς λέξης μη- εὔκολα μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ ἀπό τά παραλληλα⁵³ σε μημόριον.

4) Μαρμάρινος ἐνεπίγραφος κιονίσκος. Φέρει ἀποκριώσεις στήν βάση και στήν κορυφή, καθώς και στό πρόσθιο τμῆμα του. Άρ. εύρ. Μουσείου Βέροιας Λ 941. Υψος: 0,88 μ. Υψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,11 μ. Κάτω διάμετρος: 0,19 μ. Άνω διάμετρος: 0,125 μ. Υψος γραμμάτων: 0,025 - 0,035 μ. Διάστιχα: 0,008 - 0,01 μ.

Κάτω ἀπό ἐγχάρακτη ἐπτάφωτη λυχνία ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 5):

Μημώριον

Ιουστήνου

Γωγώρνι

Στ. 1. Γιά τό μημώριον βλ. παραπάνω στήν τρίτη ἐπιγραφή.⁵⁴

Στ. 2. Τό ὄνομα Ιουστήνος⁵⁵ ἀπαντᾶ ἐπίσης σέ ἐπιτάφια ἐπιγραφή ἀπό τήν

52. Τά ἐβραϊκά σύμβολα συνδέονται μέ τό λατρευτικό τυπικό και παιζούν σημαντικό ρόλο στήν ἐβραϊκή τέχνη· βλ. και E. Goodenough, ὅπ.π., 6-8. Τά ὕδια σύμβολα συναντώνται και στήν ἐπιγραφή τῆς Βέροιας, Feissel, 243. Τό πιό κοινό ἀπό τά σύμβολα αὐτά είναι ἡ ἐπτάφωτη λυχνία πού τήν βρίσκουμε στίς τέσσερεις ἀπό τίς ἔξι ἐπιγραφές τῆς Βέροιας, χωρίς νά ἀποκλείεται νά ὑπῆρχε και στήν πέμπτη, μιά πού λείπει τό ἄνω τμῆμα της. Στόν ἐλλαδικό χῶρο γενικά ἡ ἐπτάφωτη λυχνία είναι τό πιό δημοφιλές σύμβολο, βλ. CII I 695, 696 (Θεσσαλία), 712, 713, 715b , 715h (Αθήνα), 693b (Θεσσαλονίκη), 696a , 696b , 696c (Φθιώτιδα), 711a (Βοιωτία), ἐνῷ συναντοῦμε ἀκόμη φοίνικα(713, 696a), κέρας-chofar (713) και περιστέρι (696a).

53. Βλ. ἀντίστοιχι τήν τέταρτη ἐπιγραφή στό παρόν ἀριθμος καθώς και τήν ἐβραϊκή ἐπιγραφή ἀπό τήν Βέροια, Feissel, 243 και 23-24, ὅπου συζητᾶ τήν σημασία τοῦ ὄρου. Γιά περισσότερα παραδείγματα Horst, 42.

54. Γιά τήν χρήση τοῦ ὀμέγα στήν θέση τοῦ ὅμικρον στίς ἐπιγραφές τῆς Βέροιας βλ. Ἐπιγραφές Βέροιας, 508. Γιά τό ὕδι φανόμενο στίς ἐβραϊκές ἐπιγραφές βλ. Horst, 26.

55. Γιά τήν χρήση τοῦ ἵτα στήν θέση τοῦ ἵτα στίς ἐπιγραφές τῆς Βέροιας βλ. Ἐπιγραφές Βέροιας, 508. Γιά τό ὕδι φανόμενο στίς ἐβραϊκές ἐπιγραφές βλ. Horst, 25.

Παλαιστίνη,⁵⁶ ἐνώ εἶναι πολύ συχνή ἡ παρουσία του στις ἑβραϊκές ἐπιγραφές διαφόρων κοινοτήτων τῆς Διασπορᾶς μέ τήν μιρφή Ἰούστος - Ἰούστα, ἡ ὅποια ἀποτελεῖ τήν λατινική ἀπόδοση τοῦ ἑβραϊκοῦ Sadoc.⁵⁷

Στ. 3. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιά τό ὄνομα Γοργόνιος μέ μια μετάθεση τοῦ ρ, φαινόμενο ἀρχετά συχνό γιά ὅλα τά ὑγρά σύμφωνα.⁵⁸ Τό ἀνθρωπονύμιο μαρτυρεῖται δύο φορές στήν προαναφερθεῖσα ἑβραϊκή ἐπιγραφή τῆς Ἀφροδισιάδας,⁵⁹ ὁ ἔνας μάλιστα ἀπό τούς δύο δωρητές πού ἀναφέρεται στόν κατάλογο ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν θεοσεβῶν.⁶⁰

Θά μποροῦσε βέβαια ἡ παράλειψη τῆς κατάληξης τῆς γενικῆς -ου νά μήν ὀφείλεται σέ λάθος τοῦ χαράκτη, ἀλλά εἴτε σέ σύγχυση τῶν πτώσεων (δοτική ἀντί γενικῆς), φαινόμενο γνωστό στίς ἐπιγραφές της Βέροιας,⁶¹ εἴτε στό ὅτι τό ὄνομα Γοργόνιος ἀπαντᾷ ἐδῶ στήν μεταγενέστερη μιρφή του, ὅπου τά δευτερόκλιτα σέ -ιος μετεξελίσσονται μέ συγκοπή σέ -ις.⁶²

Σχετικά μέ τό θέμα τῆς χρονολόγησης, μολονότι οί δύο ἀπό τίς τέσσερεις στῆλες βρέθηκαν σέ ἀνασκαφή, τά ἀνασκαφικά δεδομένα δυστυχῶς δέν προσφέρουν κανένα χρονολογικό ἔρεισμα. Οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες δέν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σέ δευτέρη χρήση στήν κατασκευή τῶν τάφων (λ.χ. ὡς καλυπτήριες πλάκες), ὥστε νά ἔχουμε ἔνα terminus ante quem, οὔτε μποροῦν νά συνδεθοῦν μέ βεβαιότητα μέ κάποιον ἀπό αὐτούς ὡς ἐπιτάφιο σῆμα. Βέβαια, ἀκόμη καὶ ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἡ παντελής ἔλλειψη εὑρημάτων δέν βοηθᾶ στήν κατεύθυνση τῆς χρονολόγησης τῶν τάφων. Μόνο πολύ γενικές παρατηρήσεις μποροῦμε νά κάνουμε. Ὁ προσανατολισμός τους (ἀνατολή - δύση, μέ τήν κεφαλή στά δυτικά), ἡ ἔλλειψη κτερισμάτων, ὁ γενικός τύπος τοῦ τάφου καὶ τά παράλληλα ἀπό τήν περιοχή μᾶς ὁδηγοῦν σέ μια ὕστερη χρονολόγηση, στά παλαιοχριστιανικά χρόνια. Συνεπῶς γιά μιά κατά προσέγγιση χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν, οἱ μόνες ἐνδείξεις πού διαθέτουμε εἶναι, ὅπως σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις,⁶³

56. SEG34, 1984, 1473: Σίμων | Ιουστίνο[υ].

57. Βλ. CIJ¹ 3, 13, 125, 358, 359, 502 (ὅλες ἀπό τήν Ρώμη), 721α (Λακωνία), CIJ^{II} 1197 καὶ Beth-Shearim 125, 149, 190.

58. Βλ. Panayotou, ὄπ.π., 388.

59. J. Reynolds - R. Tannenbaum, ὄπ.π., 98. Γιά ἄλλα ἑβραϊκά παραδείγματα βλ. τό θηλυκό ὄνομα Γοργονία CIJ² no 14 καὶ 30 μέ Lifshitz, Prolegomenon 26.

60. Γιά τούς θεοσεβεῖς βλ. Kant, 687-89. Trebilco, 145 κέ.

61. Ἐπιγραφές Βέροιας, 313.

62. Βλ. Panayotou, ὄπ.π., 450-51, 465 καὶ Ἐπιγραφές Βέροιας, 508.

τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ γενική ἐντύπωση τῆς γραφῆς. Ὅτι θεωροῦμε ὅτι ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ μὲ τὰ εὐμεγέθη στρογγυλά γράμματα μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό πρώτο μισό του 4ου αἰ. μ.Χ.⁶⁴ Τό διό μπορεῖ νά ύποστηριχθεῖ γιά τὴν δεύτερη, ἐνῶ ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη μέ τὸν ὄρο μημόριον ἵστως εἶναι μεταγενέστερες, δηλαδή ἀνήκουν στό δεύτερο μισό του 2ου αἰώνα.

Τά νέα ἐπιγραφικά εύρηματα τῆς Βέροιας, ἐκτός ἀπό τὴν ἴδιαίτερη σημασία πού ἔχουν γιά τὴν ἴστορία τῆς τοπικῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας, παρουσιάζουν γενικότερο ἐνδιαφέρον γιά τὴν ὁργάνωση καὶ τὴν θρησκευτική καὶ κοινωνική ζωή τῶν ἄλλων κοινοτήτων τῆς Διασπορᾶς. Σέ δι, τι ἀφορᾶ λ.χ. τὴν ὁργάνωση, ἡ διαπιστωμένη γιά πρώτη φορά ὑπαρξη τοῦ θεσμοῦ τῶν αἰρετῶν πρεσβυτέρων σε μία κοινότητα ὅπως αὐτή τῆς Βέροιας θά μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ ὥς παραλληλο καὶ γιά ἄλλες ἑβραϊκές κοινότητες τῆς Διασπορᾶς. Θά ἦταν δηλαδή περίεργο ὁ θεσμός αὐτός νά ὑπάρχει μόνο στην Βέροια καὶ ὅχι σέ μεγαλύτερες κοινότητες ὅπως αὐτές τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀν τοῦτο συμβαίνει πράγματι, ὅπως πιστεύομε, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀποψη ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἐρευνητῶν πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ὁργάνωση τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων θά πρέπει νά εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό ἐκείνη τῶν πολυάριθμων (ἐπαγγελματικῶν καὶ λατρευτικῶν) συλλόγων πού ἐμφανίζονται σέ διλόκληρη τὴν ρωμαϊκή αὐτοκρατορία.⁶⁵

Σέ δι, τι ἀφορᾶ ἔξαλλου τὴν θρησκευτική ζωή καὶ εἰδικότερα τὴν λατρευτική μουσική ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό δι τι γιά πρώτη φορά ἀπό τὸν Ἑλληνικό χῶρο ἔρχεται στό φῶς μία μαρτυρία σχετική μέ ύμνους πού ψάλλονταν στὴν Συναγωγή. Μολονότι ἔχουν διατυπωθεῖ ἐπιφυλάξεις γιά τό ἄν κάτι τέτοιο γινόταν πρίν ἀπό τὴν βυζαντινή περίοδο, οἱ ἐπιγραφικές πηγές ἀπό κοινότητες τῆς Διασπορᾶς πιστοποιοῦν ὅτι συνέβαινε ἥδη σε πρωτιμότερους χρόνους. Δυστυχώς δέν εἴμα-

63. Γιά τίς δυσκολίες χρονολόγησης τῶν ἑβραϊκῶν ἐπιγραφῶν βλ. Horst, 19-20.

64. Ἡ χρήση τοῦ ἑθνικοῦ Ἐβραϊκοῦ δέν νομίζουμε δι τι μπορεῖ νά ἀποτελέσει δεσμευτικό κριτήριο γιά τὴν χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν μετά τὸν 5ο αἰ. μ.Χ.. ὅπως πιστεύοιν οἱ J. Reynolds - R. Tannenbaum, ὅπ.π., 132, σημ. 3 μέ ἀφοριμή σχετικά graffiti τοῦ ὠδείου τῆς Ἀρφοδιισάδας. Τό ἑθνικό Ἐβραϊκό χρησιμοποιεῖται ἥδη στὶς ἐλληνικές ἐπιγραφές τουλάχιστον ἀπό τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. βλ. τὴν ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου CII 1² 718 (Ιος αἰ. π.Χ.-2ος αἰ. μ.Χ.) ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐκφραση [Σιννα]γωγή Ἐβρ[αίων].

65. Βλ. παραπάνω ὑποσημείωση 31. Εννοεῖται βέβαια δι τι παρά τίς ἐπιδράσεις δι κοινότητες διατηροῦν τίς ἴδιαμορφίες τους.

στε σέ θέση νά γνωρίζομε σέ ποιά ἔκταση γινόταν, έάν δηλαδή ἀφοροῦσε κάθε συγκέντρωση τῆς Συναγωγῆς ἢ περιοριζόταν στίς γιορτές, ἢ έάν οἱ ψαλμοί ἀποδίδονταν ἀπό ἓνα ὄτομο ἢ ἀπό δύμάδα. Πάντως ἐνῷ οἱ παλαιότερες μαρτυρίες ἀφοροῦσαν μεγάλες καὶ σημαντικές παροικίες, ὅπις αὐτές τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀφροδισιάδας, φαίνεται ὅτι καὶ οἱ μικρότερες, ὅπως τῆς Βέροιας, δέν ὑστεροῦσαν σέ δργάνωση καὶ τυπικό ἀπό αὐτές.

Ἔιδαίτερα σημαντικό εἶναι ἐπίσης τό γεγονός ὅτι ἐνῷ οἱ δύο παλαιότερες ἐβραϊκές στῆλες τῆς Βέροιας εἶχαν βρεθεῖ καὶ οἱ δύο ἐντοιχισμένες σέ δεύτερη χλήση καὶ ἄρα δεν μποροῦσαν νά δώσουν κανένα στοιχεῖο ὡς πρόστιμο τῆς προέλευσή τους, τό νέο ὑλικό ἀποκαλύφθηκε στό πλαίσιο ἀνασκαφικῆς ἔρευνας. Ἱσως λοιπόν δέν θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά διατυπώσουμε κάποιες ὑποθέσεις σχετικά με τήν πιθανότητα προέλευσης τῶν στηλῶν ἀπό τό ἐβραϊκό νεκροταφεῖο τῆς πόλης καὶ τήν πιθανή θέση αὐτοῦ.

Ἄν καὶ τά ἀνασκαφικά δεδομένα δέν μποροῦν νά ἐπιβεβαιώσουν τήν σύνδεση τῶν στηλῶν μέ κάποιον ἀπό τούς τάφους πού ἀνασκάφηκαν, ἡ ἀνεύρεση δύο ἐβραϊκῶν στηλῶν στό οἰκόπεδο, καθώς καὶ ἡ ἀποκάλυψη δύο ἀκόμη σέ μία ἀκτίνα ἑκατό μόλις μέτρων καθιστοῦν πιθανή τήν ἀποψή ὅτι ἡ θέση αὐτή πρέπει νά ἦταν χώρος ταφῆς Ἐβραίων. Προκύπτει λοιπόν τώρα ἀναπόφευκτα τό ἐρώτημα, πού πάντα ἀπασχολεῖ τήν ἔρευνα, ἔάν οἱ Ἐβραῖοι κάτοικοι τῆς πόλης θάβονταν σέ χωριστό ἀπό τούς ἄλλους νεκροταφεῖο.⁶⁶ Σύμφωνα μέ τίς ἔως τώρα ἀνασκαφικές ἔρευνες, οἱ τάφοι πού ἀνασκάφηκαν στήν περιοχή ἀνήκουν στοὺς Ἑλληνιστικούς, ρωμαϊκούς, ἀλλά καὶ βυζαντινούς χρόνους.⁶⁷ Ἀντίθετα λοιπόν μέ τήν περίπτωση τῆς Ρώμης, ὅπου οἱ χώροι ταφῆς τῶν Ἐβραίων ἦταν σαφῶς διακεκριμένοι ἐκείνων τῶν Ἐθνικῶν,⁶⁸ οἱ δικές μας ἐνδείξεις μᾶλλον ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι καὶ ἐδῶ πρέπει νά ἰσχύει αὐτό πού σταδιακά ἀποδεικνύεται γιὰ τὸ σύνολο τῶν κοινοτήτων τῆς Διασπορᾶς: Ἐβραῖοι, Ἐθνικοί καὶ Χριστιανοί θάβονταν κοντά-κοντά. Τά παραδείγματα ἀπό τήν Κωρυκό καὶ τήν Σελεύκεια τῆς Κιλικίας τεκμηριώνουν ἴκανοποιητικά τήν ἀποψη αὐτή.⁶⁹

66. *CJ* I² CVIII-CIX.

67. Τό 1973 σέ δικαστικό οἰκόπεδα (O.T. 319-320-321) εἶχαν ἀνασκαφεῖ τάφοι οἱ ὄποιοι σύμφωνα μέ τήν ἀνασκαφική ἔκθεση ἀνήκουν στοὺς ρωμαϊκούς πρωτοχριστιανικούς καὶ βυζαντινούς χρόνους βλ. *ΑΔ* 29 (1973-74) 701, Σχ. 1, 3, 4 καὶ 1974, 721-23.

68. *CJ* I² CXXX.

69. M.H. Williams, "The organisation of Jewish Burials in Ancient Rome in the light of evidence from Palestine and Diaspora", *ZPE* 101 (1994) 174 καὶ σημ. 53 μὲ τήν σχετική βιβλιογραφία.

„Αν η παραπάνω ύπόθεση εὐσταθεῖ, δέν ἀποκλείεται ἡ ἀναγραφή τοῦ ἐθνικοῦ Ἐβρέος - Ἐβρέων στίς νέες ἐπιτάφιες στῆλες νά ἦταν σκόπιμη μέ τήν ἔννοια ὅτι λειτουργοῦσε ως ἀναγνωριστικό σημάδι τῆς ταυτότητας τοῦ νεκροῦ.⁷⁰ Ἡ παρατήρηση αὐτῆς ἔχει τὸν σπανιότητα τοῦ ὄρου στά ἀμιγῶς Ἐβραϊκά νεκροταφεῖα τῆς Ρώμης, ὅπου ἀπαντᾶ μόνο πέντε φορές σέ ἓνα σύνολο περιπου ἑξακοσίων ἐπιγραφῶν.⁷¹ Ἀπό τήν ἄλλη μεριά βέβαια δέν ἀποκλείεται ἡ ἀνάγκη τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ νά δοφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ νεκροὶ ἦταν πρόσωπα μέ ίδιαίτερα ὑψηλό βαθμό αὐτοσυνείδησης (μελλοπεστύτερος, ὑμνωδός);, οἱ δόποιοι κατεῖχαν ἡγετικές θέσεις στήν κοινότητα, καί ὅτι γιά τὸν λόγο αὐτῶν ἦταν εὐλογο νά θέλουν νά προβάλλουν τήν σχέση τους μέ αὐτήν.

Ἡ ταφή τῶν Ἐβραίων σέ κοινό μέ τούς Ἐθνικούς καί τους Χριστιανούς χῶρο πιστεύουμε ὅτι, χωρίς νά ἀποτελεῖ ἀπόδειξη καλῶν σχέσεων, ἀποδεικνύει ὅτι τουλάχιστον δέν ὑπῆρχε μεταξύ τους ἐχθρότητα.⁷² Ἄλλωστε, ὀλοένα καί περισσότερο, τά νέα δεδομένα ἐνισχύουν τήν ἄποψη τῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν⁷³ ὅτι οἱ Ἐβραϊκές κοινότητες πολύ ἀπέχουν ἀπό τό παλαιό στερεότυπο πού τίς ἤθελε φοβισμένες καί ἀδύναμες, ἐρμητικά κλεισμένες στόν έαυτό τους καί ἀποκομμένες ἀπό τόν κοινωνικό περίγυρό τους. Ἀντίθετα ἐμφανίζονται ως κοινότητες μέ σημαντικό βαθμό ἀποδοχῆς καί ἐνσωμάτωσης στό περιβάλλον τους, μέ τό δόποιο διατηροῦν στενές σχέσεις.⁷⁴ Πρέπει πάντως νά ἐπισημάνουμε ὅτι παρά τήν ὅποια ἐνσωμάτωση, αὐτή δέν φθάνει ποτέ στήν ἀφομοίωση. Οἱ Ἐβραῖοι στά ἐπιτάφια μνημεῖα τους, ἀπό τά δόποια μᾶς εἶναι συνήθως γνωστοί, διατηροῦν ἔντονη τήν συνείδηση τῆς φυλῆς τους καί δηλώνουν μέ ὑπερηφάνεια τήν ἐθνική καί θρησκευτική τους ταυτότηται,⁷⁵ ἄλλοτε ἀπεικονίζοντας θρησκευ-

70. Κάτι ἀνάλογο παρατηροῦμε καί στήν Σελείκεια τῆς Κιλικίας, ὅπου καί ἐκεῖ ὁ χῶρος ταφῆς ἦταν κοινός μέ τούς χριστιανούς CII II 784: Παραστατικὸν Ἐβραίων.

71. Horst, 68-69.

72. Kant, 685-86. Γενικότερα γιά τήν λανθασμένη εἰκόνα ἀντισημιτισμοῦ καί ἀντιπάθειας πρός τοὺς Ἐβραίους, ἡ ὅποια δοφείλεται κατά κύριο λόγο στήν μεταγενέστερη παραδοση, βλ. Kraabel (1982) ὥπ.π., 458-62 καί A. Seager - A. T. Kraabel, *The Synagogue and the Jewish Community, Sardis; from Prehistoric to Roman Times* (1983) 184. Trebilco, ὥπ.π., 188.

73. P. Trebilco, ὥπ.π., 186. A.T. Kraabel, *The Synagogue at Sardis: Jews and Christians, στό Guralnick (ἐκδ.), Sardis: Twenty-Seven Years of Discovery*, Chicago 1987, 70 κ. ἔξ. CII I² Prol. 64. M.H. Williams, "The Jewish Community of Corycus: Two more inscriptions", *ZPE* 101 (1994) 252.

74. Trebilco, ὥπ.π., 187.

75. CII I² LXII. Horst, 101.

τικά σύμβολα, ἄλλοτε ἀναφέροντας τό εἶθνικό τους ἡ θρησκευτικά ἀξιώματα και
σέ δρισμένες περιπτώσεις και μέ τούς τρεῖς παραπάνω τρόπους, ὅπως στό ἐπι-
τάφιο τοῦ Θεοδοσίου. Ἡ ἔντονη ἔθνική και θρησκευτική συνείδησή τους ἀπο-
δεικνύεται ἄλλωστε ἀπό τό γεγονός ὅτι, ἀντί τῶν γνωστῶν οἰκογενειακῶν
ἀρετῶν τῶν νεκρῶν, τίς δποῖες συναντοῦμε γενικά στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές,
στίς ἀντίστοιχες ἐβραϊκές ἀναφέρονται κυρίως ἀρετές και ἀξιώματα πού τούς
συνδέονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τήν Συναγωγή, ὅπως συμβαίνει μέ τίς στῆλες τοῦ
μελλοπρεσβύτερου Θεοδοσίου ἡ τοῦ ἀνώνυμου ὑμνωδοῦ (;) ⁷⁶ τῆς κοινότητας
τῆς Βέροιας.

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βέροιας

Ἄγγελική Γ. Κουκουβοῦ

76. Γιά τήν μεγάλη συχνότητα μέ τήν ὅποία ἐμφανίζονται ἀξιώματα συναγωγῆς σέ
σχέση μέ ἄλλες ἴδιότητες και γιά τήν σημασία πού ἔχει αὐτή ἡ διαπίστωση γιά τόν ρόλο
τῆς συναγωγῆς στίς κοινότητες τῆς Διασπορᾶς βλ. Horst, 66, 85, 133. Trebilco, 114.

SUMMARY

The Jewish community of Beroia in the ancient period: New grave inscriptions

Four new grave inscriptions from Beroia furnish interesting information about the members and the organisation of the city's Jewish community in the ancient period. The existence of the community was already known from a passage in the Acts of the Apostles (17:10-15), as well as from two older grave monuments that had been found immured.

Two of the new inscriptions came to light during a rescue excavation in a plot of land in the city, while the other two were picked up not far away from the excavation site.

The first stele, from the grave of a Jew named Theodosios, refers to the deceased as *mellopresbyteros*, a term which appears here for the first time in a Jewish inscription and means one who has been elected to the office and is to serve the following year.

The second stele preserves part of an inscription in verse, the second example from Greece, referring to a hymnodist of the community and extolling his exceptional abilities, if we have correctly understood the expression used. This is the first and only evidence from Greece of the singing of psalms in the synagogues of the Diaspora, and shows that, in terms of ritual, the Beroia community in no way lagged behind the large Jewish communities of Rome and Aphrodisias, which are the sources of the other two documents we possess.

The third stele is decorated with Hebrew symbols and unfortunately preserves very few letters from the inscription.

The fourth item is an inscribed colonnette commemorating the dead Ioustenos.

Unfortunately, the inscriptions can be dated only by the uncertain criterion of the shape of the letters and the general impression of the script, for the excavation data offer no chronological support. The first two inscriptions may be dated to the first half of the fourth century AD and the third and fourth to the second half of the same century.

Apart from their importance for the history of the local community, the new epigraphical finds are also of more general interest with regard to the organisation and the religious and social life of the other communities of the Diaspora too. The existence, ascertained for the first time here, of an elected body of elders in the Beroia community may serve as a parallel not only for the other communities in Greece, but also for those in the rest of the Diaspora, and confirms the opinion of many scholars that the organisation of the Jewish communities must have been influenced by that of the numerous (professional and religious) associations that appears all over the Roman Empire.

It is significant that, while the two earlier stelai were found re-used and immured, two of the new inscriptions came to light in the course of excavations. The fact that the other two were picked up nearby strengthens our hypothesis that this was the site of the Jewish cemetery. If this is indeed so, then the rest of the finds from the area indicate that the Jews were buried near the Christians and the pagans, which is gradually being shown to have been the case with most of the communities of the Diaspora. We believe that although the burial of Jews in the same place as the others does not prove that relations between them were cordial, it does at least show that there was no active hostility.

The Jews' considerable degree of integration into their environment, which the new data reveal to have been the case in most communities, never went as far as assimilation. The Jews always preserved their strong ethnic and religious consciousness, proudly declaring their ethnic and religious identity on their burial monuments and associating themselves first and foremost with the synagogue, which was a fundamental reference point in the Diaspora.

A. Κουκουβοῦ Εἰκ. 1

A. Κουκουβοῦ Εἰκ. 2

A. Κουκουβοῦ Εἰκ. 3

A. Κουκουβοῦ Εἰκ. 4

A. Κουκουβοῦ Εἰκ. 5